

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi - II¹

Ülkü Er²

Doğan Yücel³

Süeda Gül⁴

Emin Osman Uygur⁵

İsmail Yavaş⁶

Metin Aysel⁷

Şükran Salık⁸

Beyza Aydın⁹

Muhammet Akdağ¹⁰

Özet

Tevekkülle alakalı ilk islam düşünürlerinden günümüze kadar kapsamlı ve değerli tanım, açıklama ve çözüm önerileri yapılmıştır. Tevekkülün mertebeleri ve derecelerine dair kimi tasnifler de elde bulunmaktadır. Ancak modern bilimsel bir metodoloji çerçevesi içerisine alınmadığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle çalışmada İslam'daki tevekkül meselesine şematik bir modelleme yapılarak nasıl bir çerçeve çizilebilir sorusunun cevabı bulunmaya çalışılmıştır. Nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş olup doküman analizi yapılmıştır. Bu noktadan hareketle ilk İslam düşünürlerinden günümüze kadar öne çıkan çalışma, araştırma ve bulgular derlenmiştir. Tevekkül kavramının İslam tasavvufunda temelde dört mertebeli bir yolculuk olduğundan hareketle konu uygun bir çerçeve içerisine alınmaya çalışılmıştır.

¹ Bu makale Almanya merkezli Association for Psychological and Spiritual Sciences e.V.'nin RPsP-2022-1-01 numaralı projesi kapsamında hazırlanmıştır. Yazarlar projeye gönüllü katılmışlardır.

² MA Candidate, North American University, Dept. Of Mathematics, berraebru@gmail.com

³ Assist. Prof. Dr. Dep. of Oriental Philology, Int. Burch University, dogan.yucel@ibu.edu.ba, ORCID ID: 0000-0001-6240-8886

⁴ English Language Teacher, suedagulapss@gmail.com

⁵ Ph.D. Candidate Dept. of Oriental Philology, Int. Burch University, eminosmanuygurr@gmail.com

⁶ Clinical Psychology, drhulusiy@gmail.com

⁷ Clinical Psychology, metin.aysel@yahoo.de

⁸ Clinical Psychology, sukransalikk@gmail.com

⁹ Clinical Psychology, aydinbeyza369@gmail.com

¹⁰ PhD., Islamic Sciences, Association for Psychological and Spiritual Sciences e.V., m.akdag@apss.eu

Ulaşılan bilgiler ışığında çizilen çerçevenin daha anlaşılır kılınması adına matematiksel bir şekil üzerinden modellemeye gidilmiş ve spiral fraktal (deniz kabuğu) şeklinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Şekle dayanak olarak Gülen'in tanımı kullanılmıştır. Çalışmada tevekküle engel olan nedenlerin (duygu ve düşünce davranış boyutlarında) ardından, tevekkülün dört basamaklı mertebeleri alt etmenleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tevekkül, Tevekkül metodolojisi, İslam tasavvufu, tevekkül basamakları.

A Methodological Framework Study on the Concept of Resignation in Islam

Abstract

Comprehensive and valuable definitions, explanations, and solution suggestions have been made from the first Islamic thinkers related to resignation until today. There are also some classifications regarding the stages and steps of resignation. However, it has been observed that it is not included in the framework of a modern scientific methodology. From this point of view, in the study, it has been tried to find the answer to the question of how a framework can be drawn by making a schematic model for the issue of resignation in Islam. The qualitative research method was preferred and document analysis has been done. From this point of view, prominent studies, researches, and findings from the first Islamic thinkers until today have been compiled. Considering that the concept of resignation is basically a four-level journey in Islamic mysticism, the subject has been tried to be included in an appropriate framework. In order to make the drawn frame more understandable in the light of the information obtained, a mathematical model was used and it was decided that the spiral fractal (seashell) shape would be appropriate. Gülen's definition was used as a basis for the figure. In the study, after the reasons that prevent resignation (in the dimensions of emotion and thought and behavior), the four-step levels of resignation are discussed in detail with its sub-factors.

Keywords: Resignation in Islam, Resignation Methodology, Islamic Mysticism, stages of Resignation in Islam.

Giriş

Tevekkülle alakalı ilk islam düşünürlerinden günümüze kadar kapsamlı ve oldukça değerli tanım, açıklama ve çözüm önerileri çalışmaları yapılmıştır. Tevekkül gibi kavramların anlam ve öneminin yeni nesillere aktarılmasında bu çalışmaların oldukça önemli bir faktör olarak etkisi göz ardı edilemez. Tevekkül konusunun din, sosyoloji, psikoloji ve pedagoji ile doğrudan veya dolaylı meselelerin araştırılmasında ne derece kıymetli ve anlamlı olduğu günümüz dünyasında ortaya

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

çıkan çeşitli problemlerden de anlaşılmaktadır. Peki bu kavram ya da konuları yeni bir azim ve istekle tekrar inceleme ve elde edilen bulgu ve sonuçları ilim dünyasına sunmak insanlığa ne kazandırır? İnsanın geçmişten günümüze bu çalışmalardaki hedefi daha huzurlu ve mutlu bir toplum inşa etmek değil midir? Her yeni araştırma daha önceki çalışmaların inşa ettiği duvarın üzerine birer tuğla ekleyerek ilerler. Bu çalışmada da daha önce yapılan çalışmalar ve ortaya konan eserler gözden geçirilmiştir. Araştırmanın konusuna dair eserlerle ilgili ilk değerlendirme öncelikle bu çalışmaların uygulama ve sonuçlarına göre gözlem yapılarak yani yaşamın içinde tatbik boyutuyla günümüze kadar ulaştığı için de ayrı bir değere sahiptirler. Bilinmektedir ki hemen bütün din ve inançların temelinde tevekkül, tevazu, sabır, irade vb. insani ve içtimai değerlerle (kâmil) insan ve toplum hayatı meydana getirmek ve hedeflerinde ise fert ve toplumun huzur ve mutluluğu vardır.

“Tevekkül kavramına hemen her tasavvuf kaynağında ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir” (Erkaya, 2017, s. 108). Sözlüklerde ise “V-K-L” kökünden çıkan tevekkül birine güvenmek (el-İsfahânî, 2012, s. 1177), bir işi başkasına sipariş edip emanet etmek (Halîl b. Ahmed, t.y., s. IV/12), acizliğinin farkına vararak başkasının himayesine girmek (el-Cevherî, 1990, s. III/43) “ben falanın vekiliyim, onun işlerini ben görüyorum” ve ikincisi “ona güvendim, işlerimi ona teslim ettim” (el-İsfahânî, 2012, s. 1178) anlamlarına gelmektedir. El-Vekîl ismi, Allah’ın isimlerinden biri olup, “kullarına yeten ve kulların rızkını üstlenen” anlamındadır (el-Cevherî, 1990, s. XI/734). Kişinin yapmayı planladığı bir iş için gerekli önlemleri alması ve yapılması gereken tüm çabaları yerine getirip sonucun Allah’ın dilediği gibi olmasını beklemesidir (İbn Manzûr, 1987, s. XI/734). Gülen ise tevekkülü “kalbin Allah’a tam itimad ve güveni, hatta başka güç kaynakları düşüncelerinden rahatsızlık duyması” (2011, s. 137) olarak tanımlamaktadır. Mütevekkil ise sözlükte “tevekkele” fiilinin ism-i fâili olup “acizliğini bilerek işinin görülmesini başkasına havale eden kişi” anlamına geldiğini belirtmiştir (El-İsfahânî, 2012, s. 1178).

Tevekkül bir “hâl veya ruhanî seyr” (Gülen, 2011, s. 137) olduğundan Hz. Peygamberin, sahabelerin ve tabiinin yaşayışında çeşitli örnekler görülmektedir. Ancak tevekkülün müstakil bir hareket haline gelmesi kimi araştırmacılar tarafından “hicri ikinci asrın ikinci yarısında başladığı” kabul edilmektedir (Uludağ, 2012b, s. 110-111). Horasan tasavvuf tarihi açısından özellikle de “tevekkül konusunda önemli bir konuma sahip” olmuştur (Tek, 2016, s. 49). Tokpınar’a göre tevekküle dair “hicri üçüncü asırda birtakım açıklamaların yapıldığı, dördüncü asırdan itibaren ise kavram olmaya başladığı” ve “tevekkülün artık tasavvufun temel terimlerinden biri olduğu ise geç

dönem çalışmalarında bulunmaktadır” (2009, s. 54). Ancak tevekkül kavramının tarihi gelişimi bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından ayrıntılı şekilde değinilmemiştir.

Teslimden Tefvize Ulaştıran Basamaklar

Şükür

Birinci mertebede insanın, kalbini Rabbine bağlayıp kulluğun gereklerini yerine getirmeye gayret etmesi, Allah’ın kendisine yeterli olduğuna inanıp verdiği şükretmesi ve vermediğine de sabretmesi esastır (Serrâc, 1960, s.78). Bu derece Allah hakkındaki tevekkülün halidir, kefile duyulan itimat gibi Allah’ın kefalet ve yardımına güvenmektir (Gazâlî, ty., s. 341). Kulun kendi tedbirini terk edip Allah’ın tedbiriyle yetinmesi ve O’na güvenmesidir.

Mevlâna tevekkül sahibi insanın şükür ehli olduğunu ifade eder. Yine Mevlana’nın Allah’ın nimetlerini avlamak için bir tuzak olarak görüp; insana şükür ehli olup çevresindekilere ihtiyaçlarını arz etme hastalığından kurtulmasını öğütlediğini vurgular (Sağiroğlu, 2009, s. 94). Mevlâna nimete şükretmeyenlerin, o nimeti çabuk kaybedecekleri anlayışını taşır ve nankörlüğün, tembellik ve mahrumiyete sebep olacağını söyleyerek; onca nimete rağmen şükretmeyen Sebe halkını örnek verir (Sağiroğlu, 2009, s. 94). Mevlana’ya göre “Allah insana baş verir, şükür için secde ister... Ayak bağışlar, şükür için bir oturma diler.” (Mesnevi, c.III, b.2895-2899). Ayrıca Mevlâna şükür ehli insanların ahlakını peygamberlerin ahlakına, şükürsüzlük ahlakını ise maymuna benzetir (Sağiroğlu, 2009, s. 96). Mevlâna nimetin şükürü konusunda en ufak bir gaflet dahi o nimetin artmasına ve azalmasına neden olduğunu önemle belirtmektedir. Bununla ilgili olarak Mevlana’nın, emrine rüzgâr verilen (Sad 38:36) Hz. Süleyman’ın nimetin şükürüne layık olmayan bir şeyi aklından geçirmesi üzerine başındaki tacının eğrildiğini anlatır (Sağiroğlu, 2009, s. 96).

Mevlâna şükürü şu şekilde açıklamaktadır: Şükür, insanın sahip olduğu bütün nimetlerin farkına vararak, kendisini nankörlüğün olumsuz bakış açısından koruması demektir. Bu durum nimeti bağışlayana karşı minnettarlığı da beraberinde getirecektir. Dolayısıyla her durumda şükretmek, insanı kibir ve gururdan koruyarak; Allah’a olan güvenin zedelenmesini engelleyecek ve tevekkül etmesini kolaylaştıracaktır (Sağiroğlu, 2009, s. 98).

Dünya hayatında çeşitli imtihanlara tabi tutulan insanoğlu refah ve bolluk içerisinde bir hayat sürdürdüğünde şükürle (Fecr 89:15), sıkıntı ve musibetler içerisinde bir hayat sürdürdüğünde ise sabırla

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

denenir.” (Fecr 89:16). Tüm bu zorluklar karşısında Allah’ın kulundan istediği şeyin imtihanlarda mücadele edip sabretmesi ve teslimiyet göstermesi gerekmektedir (Şen, 2019, s. 49).

Kadere Rıza

Tonbul, Cevherî’nin (1990) teslimiyet kelimesinin sözlükte “iyi olmak, sıhhatli olmak ve şifa bulmak” anlamındaki “S-L-M” kökünden gelip, “teslim olmak, boyun eğmek ve verilen hükme rıza göstermek, selam vermek” gibi manalara geldiğini yazdığını belirtmektedir (2017, s. 86). İbn Manzûr (1987) ise, teslimiyet kelimesinin kusur ve eksiklikten uzak olması sebebiyle, Allah’ın es-Selâm isminden teslimiyet kelimesi türediğini söylemektedir.

Tevekkül ve teslimiyet kavramları arasındaki ilişki, tevekkül kavramının sözlük manasında ortaya çıkmaktadır (Karaca, 1999, s. 238). Karaca, ayrıca tevekkül etmemin, teslim olmak manasında da olduğunu tevekkülün ıstılahî tariflerinde teslimiyet-tevekkül ilişkisinde açık olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Bu bağlamda kulun, ilâhî iradeye kayıtsız şartsız teslim olması manasında olan tevekkül, “teslimiyet kavramının iç güdümlü dindarlığı ifade eden boyutuyla tamamen örtüştüğünün” altını çizmektedir (1999, s. 238).

Tevekkül ehlinin Hakk’ın vaadiyle, teslim ehlinin ise ilmiyle sükûn ve huzur bulduğunu söyleyen Uludağ; teslimin evliyânın hâllerinden olduğunu belirtmektedir. Sûfîlerden Ebû Ali ed-Dekkâk’ın tevekkülü ilk, teslimiyeti orta, tefvîz’i de hâllerin sonu olarak gördüğünü aktardıktan sonra Kur’an-ı Kerim’de özellikleri vurgulanan peygamberlerden Hz. İbrahim’in ise teslimiyetin sembolü olduğunun altını çizmektedir (2012b, s. 3).

Kılavuz, tevekkül konusunun, kelim kaynaklarındaki kader konusuyla ilişkilendirilerek açıklandığını belirtmekte ve dolayısıyla sebepleri yerine getirirken Allah’ın iradesini de hesaba katarak temel noktanın sebeplerin yaratıcısı olan Allah’a duyulan güven olduğu vurgulamaktadır (2016, s. 176). Şen ise bu durumun tevekkülde kader inancının önemini gündeme getirdiğini ekler (2019, s. 78). Günün sonunda Allah’a tevekkül ve teslimiyet halinde olan Hz. Peygamber, uyku için yatağa yatarken Allah’a sığınma için şu duanın yapılmasını tavsiye etmesi (Tonbul, 2017, s. 19-20) hatırlanmalıdır: “Allah’ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabımı umup sırtımı sana dayadım. Senden (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu, ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin Kitabı’na ve gönderdiğin Nebî’ye

inandım. Beni öldürürsen fitrat üzere öldür. Bu kelimelerimi son sözlerim eyle” (Buhârî, Deavât, 6).

Tevekkül sahibi olmanın yollarından birinin de teslimiyet ve rıza olduğunu belirten Gökcan; tevekkülün, kadere rızayı ve Allah’ın hükmüne (kazaya) teslimiyet göstermeyi gerektirdiğinin önemini vurgulamaktadır (2018, s. 12). Gökcan, Lokman (a.s.) “Kim, Allah’a tevekkül eder, hükmüne/kazasına teslimiyet gösterir, işleri O’na havale eder ve kaderine razı olursa dini ayakta tutmuş olur.” ayetini bu hükme delil olarak gösterir. Ebu’d-Derdâ’nın (ö. 32:652), imanın zirvesinin ihlas olduğunu ve tevekkülün, Allah’a teslimiyeti gerektirdiğini ifade ettiğine de dikkat çekmektedir (Gökcan, 2018, s. 12). Sehl b. Abdullah da tevekkülün, kişinin kendisini murad-ı ilahiye teslim etmesi olduğunu (Serrâc, 2012, s. 119) aktaran Gökcan; tevekkül konusunda açıklamalar yapan üç kişinin de tevekkülün, Allah’ın “hükmüne teslimiyet” gerektirdiği hususunda ittifak ettiklerini fakat Lokman’ın (a.s.), bu tespite bir de “kadere rızayı” eklediğini hatırlatmaktadır. Ayrıca Gökcan, Hasan Basrî’nin (ö. 110:728), “Tevekkül, Allah’ın takdirine rıza göstermek demektir. Allah, mahlûkatı yaratmadan önce rızıklarını yarattı. Allah, yarının amelini kendisinden istemediği gibi, mütevekkil de yarının rızkını Allah’tan istememelidir.” (Mekkî, 1892, s. II/8) dediğini de kaydetmektedir (2018, s.12).

Razı olmak kavramının tevekküle dair açıklamalarda sıklıkla kullanıldığını belirten Şahin, İbrahim Hakkı’dan (2003, s. 445) tevekkülün her halükârda kaderine ve hâline razı olma hâli olduğunu belirtir (2018, s. 83). Sağıroğlu, inanan kişinin Allah’ın takdirine tereddüt etmeden teslim olacağını Mevlana’nın söylediğini vurgulayıp Mevlana’ya göre kaza ve kaderin kilidini Allah’tan başkasının açamayacağını gözler önüne sermektedir (2009, s. 132-133). Mevlâna bu görüşünü şöyle dile getirmektedir: “Kader kilidi çok büyüktür. Onu ancak Allah açar. Bu sebeple sen O’na teslim ol. O’nun rızasına sarıl. Kâinatın her zerresi anahtar olsa, yine bir işe yaramaz. Çünkü kaza ve kader kilidini Allah’tan başkası açamaz. Sen tedbirini, yani kaza ve kadere karşı gelmeyi unutursan, bir işe sarılmayı, bir karara varmayı bırakırsan, kendi pirinden, o genç bahtı elde edersin” (Can, 2005, s. 480). Ünverdi *kader tevekkül ilişkisi* adlı makalesinde, Mevlânâ’daki kazâ ve kader vurgusunun insanı tembelliğe sevk eden bir teslimiyet değil, kuruntu ve üzüntülerden korumak için tavsiye edilen bir inanç olduğunu vurgulamaktadır (2020, s. 12). Yoksa Mevlânâ’nın insanı sebepleri terk etmeye davet ettiği söylenemez. Bilakis o, kazâ ve kadere teslimiyet ile Allah’a tam bağlılığı öğütlerken, tevekkülün çalışma ve tedbirden sonra olması gerektiğini de zikreder (Yeniterzi, 2009, s. 75; Sağıroğlu, 2009, s. 138).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Razı olmakla alakalı bazı hadisler şunlardır: “Kuvvetli mü'min, Allah katında zayıf müminden daha hayırlı, (daha üstün) ve daha sevimlidir. (Bununla beraber) her ikisinde de hayır vardır. Sana yararlı olan şeyi elde etmeye çalış. Allah'tan yardım dile ve asla acz gösterme. Başına birşey gelirse, 'Eğer (keşke) şöyle yapsaydım, şöyle olurdu!' diye hayıflanıp durma. 'Allah'ın takdiri bu. O, ne dilerse yapar' de. Çünkü 'eğer (keşke)' kelimesi, şeytanı memnun edecek işlerin kapısını açar.” (Müslim, Kader 34); Abdullah İbn Abbâs'dan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Bir gün Hz. Peygamber'in terkisinde bulunuyordum. Bana: "Yavrucuğum, sana bazı kurallar öğreteyim" dedi ve şöyle buyurdu: "Allah'ın emirlerini gözet ki Allah da seni gözetip korusun. Allah'ın (rızasını) her işte önde tut, Allah'ı önünde bulursun. Birşey istediğin zaman yalnız Allah'tan iste. Yardım dilediğin zaman Allah'tan dile. Şunu iyi bil ki, bütün yaratılmışlar toplanıp elbirliğiyle sana bir menfaat/fayda vermeye çalışsalar, ancak Allah'ın senin için takdir ettiği faydayı temin ederler, daha fazlasını veremezler. Yine eğer bütün halk elbirliği ile sana bir zarar vermek isteseler, ancak Allah'ın senin hakkında takdir ettiği zararı verebilirler. Çünkü artık kaderi yazan kalem yazmaz olmuş, yazıları değişmeyecek şekilde kesinleşmiştir. (Bundan sonra takdirde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir)" (Tirmizî, Kıyâmet 59).

Azim, Çaba

Cürcânî, “İrâdenin eyleme yönelmesini ifade eden azim, irâdede kararlılık göstermek” bir işe esaslı yönelmek olarak tanımlamaktadır (1991, s. IV/309). İbn Manzur'a göre ise “o hususta sabır ve sebat ile çalışmak ve ciddiyet ortaya koymaktır (1987, s. XIII/34). *Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül* adlı makalesinde Aydın, Al-i İmran 3:172-174 ayetlerini örnek vererek azimle tevekkülün alakasını açıklamıştır: “Hele o kendilerine yara değdikten sonra Allah'ın ve Peygamberin emrine icabet edenlerin. Müminler içinden bilhassa böyle iyilik yapan ve sakınanlar için pek büyük bir mükafat var. Onlar ki, halk kendilerine: "İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun!" deyince, (bu) onların imânını artırdı. Ve: "Allah bize yeter, O, ne güzel vekildir" dediler. Bundan dolayı Allah'tan bir nimet ve bollukla geri döndüler, kendilerine hiçbir kötülük dokunmadı. Ve Allah'ın rızasına uydular. Allah büyük lütuf sahibidir.” (2008, s. 10). Tehlike karşısında yılmak insan doğasının bir gereği olmasına rağmen Ashab'ın ortaya koyduğu bu azim onların doğalarını yendiklerini, kendilerini aştıklarını ortaya koymaktadır. Fahrettin er-Razi, bu âyet bağlamında şunları söylemektedir: “Ashab, kendilerini korkutmak amacıyla söylenen Kelâmı

işitince buna asla itibar etmediler. Aksine bu söz, kalplerinde düşmana karşı savaşmaya, ister ağır isterse hafif olsun Allah Resulü'nün(s) kendilerine emrettiği ve nefyettiği şeyler hususunda ona itaat etmeye dair kuvvetli bir azmi ortaya çıkardı. Halbuki bu esnada Ashabın bazıları büyük yaralar almış ve tedaviye ihtiyaçları vardı” (Razî, 1998, s. 434).

Azim ile ilgili Aydın şu ayetlere dikkat çekmektedir: “...İş azmedince (ciddiyete bindiği zaman cihat isteklerinde) Allah’a sadık kalsalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu.”(Muhammed 47:21); “Andolsun biz, önceden Adem’e bir emir verdik. Ancak o onu unuttu ve biz onda bir azim (ciddiyet/kararlılık) bulmadık.” (Taha 20:115). “...Azmedince (karar verince) de Allah’a tevekkül et (dayan); çünkü Allah kendine tevekkül edenleri (dayanıp güvenenleri) sever.” (Âl-i İmrân 3:159) ve “...Kim Allah’a tevekkül ederse (güvenirse) O, ona yeter. Allah, emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü (bir sınır, bir kanun) koymuştur.” (Talak 65:3) (2008, s. 8-10).

Çalışmasında Solmaz, sufilerin tevekkülün sebeplere sarılmaya ters düşmeyeceği konusunda ittifak halinde olduklarını belirtmektedir. Yani ona göre tevekkül, gayret göstermekle sağlıklı olur. Azim gösterilmediği zaman bu tevekkül değil, tembelliktir. Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in uygulamalarına bu ise ters bir anlayıştır (2006, s. 20). Şahin ise, çalışmayı bırakıp, tedbir almadan tevekkül yoluna hiçbir zaman Peygamberler gitmediklerini yazarak; Peygamberlerin hayatlarının sürekli bir mücadele içinde geçtiğini gözlemlemiştir. “Peygamber olmakla birlikte onlar sebeplere başvurarak kendilerine düşen görevleri yapmışlardır.” diyen Şahin, hicrette Hz. Muhammed’in kendilerini takip edenlerin onları bulamaması için mağaraya sığınması, Hz. Yakub’un çocuklarına şehre farklı kapılardan girerek tedbir almalarını öğütlemesi örnek vermiştir. Ayrıca Şahin, sebepleri insanın yapmaması dinen uygun görülmediğini vurgulamaktadır (2018, s. 45). Bediüzzaman da bir sonuca ulaşmak için konulmuş sebeplere başvuru sırasında işi Allah’a bırakmayı da tembellik olarak tanımlamaktadır (2013, s. 10).

Allah Teala; Kur’an-ı Kerim’de çalışanlarla beraber olacağını, çalışırken karşılaşılan her türlü zorlukla beraber bir kolaylığın da beraberinde geleceğini belirtir (el-İnşirah 94:56). Muhasibi er-Riaye isimli eserinde “Kişi ilk önce azmeder sonra tevekkül eder, Rabbinden imdat ve yardım ister ve bütün güç ve kuvvetin Allah’ta olduğuna inanır, ümidini Allah’a bağlar. Böyle yaptığı takdirde çok geçmeden Allah’ın kendisine gâyet yakın davrandığını, isteklerine icabet ettiğini, iyilikte bulunduğunu ve şefkat gösterdiğini görecektir” şeklinde aktarmaktadır (2011, s. 328). İyiliğe ve doğruluğa yönelik tercih ortaya koyup bu hususta sabır göstermek ve sebat etmek adına

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

mücadeleci bir ruh durumunu ortaya koymak Kur'ân'a göre bir azim eylemidir (Aydın, 2008, s. 66). Yoksulluk, uyuşukluk veya durgunluk mazereti tevekkül değil, aksine tevekkül bir irade ve iman gücüdür (Şahin, 2018, s. 46).

Ayetler ve peygamberlerin uygulamaları, rızık elde etmek için çalışmanın şart olduğunu belirtmek ile birlikte, rızıkın çalışmayla doğru orantılı verileceği şeklindeki matematiksel bir sonuç, determinist bir ilişki bulunmadığını yazmaktadır (Şahin, 2018, s. 46). Tevekkülde sonuç noktasında tüm kontrolün kişinin kendi elinde olmadığını kabul etmesi ve hesaplarında Allah'ın varlığını göz önünde bulundurması gerektiğini söyleyen Şahin; “Çaba sarf ederek, tevekkül ederek kişi Allah'tan bekler, ne vereceğine ise yaratıcı karar verir. Bir imtihan ve ibret olarak bu durum kabul edilir.” diye vurgulamaktadır (2018, s. 46).

Gazâlî, *Dinde Kırk Esas* eserinde çalışmadan oturmak, insanlardan istemek, dilenmek ve bu şekilde elde edilen mal ile geçimini temin etmenin müslüman kişiye yakışmayan tutum ve davranışlar olduğunu belirtmektedir (1970, s. 96). İnsan, dünyada başkalarına muhtaç olmamak için çalışmalı, mal sahibi olmalı, ancak bu mal-servetin Allah'a ulaşmak için bir vasıta olduğunu da unutmamalıdır (Gazâlî, 1970, s. 187). Çalışıp başkasına muhtaç olmamanın önemi takip eden hadislerden de anlaşılmaktadır; “Herhangi birinizin iplerini alıp dağa gitmesi ve sırtına bir bağ odun yüklenip getirerek onu satması ve Allah'ın bu sebeple onun onurunu koruması, verseler de vermeseler de insanlardan bir şeyler dilenmesinden çok hayırlıdır.” (Buhârî, Zekât 50, 53; Büyü, 15, Müsâkât 13) ve “(Benî Âdem'den) Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyeceği asla yememiştir. Allah'ın peygamberi Dâvud aleyhisselâm elinin emeğini yerdi.” (Buhârî, Büyü' 15).

Şikâyeti Terk

Sühreverdî şikâyeti terk etmeden rıza sahibi olmanın mümkün olmadığını ifade eder (t.y., s. II/294). Hz. Ali “Kim rıza yaygısı/sergisi üzerine oturursa (rıza halinde olursa), kendisine ebediyen bir sıkıntı ulaşmaz. Kim de devamlı olarak neden, niçin? şeklinde ilâhî hüküm ve tecelliler hakkında sual sorma derdine düşmüşse, o da hiçbir şekilde Allah'tan razı olamaz.” (Gökcan, 2018, s. 21).

Kara, Zünnun Mısri'ye göre insanların makamları 19 tane olduğunu söylediğini yazarak; bunlardan birincisinin emirlere icabet etmek, sonuncusunun ise tevekkül olduğunu belirtmektedir (Kara, 2013, s. 82). Said Havva tevbe, vera, zühd, tevekkül, rıza ve teslimiyetin önce hal sonra da

makam olduklarının altını çizmekte ve bunların insana yorgunluk verdikleri sürece hal iken; ama zevk verir hale geçtiklerinde makam olduklarını ifade etmektedir (1995, s. 385). Kuşeyri, İbn Ata'nın tevekkülün hakikatini, kişinin kalbinde sebeplere yönelik bir meyilin bulunmaması, sebeplerin önemseyerek üzerinde durmasına rağmen Hakk'da bulunduğu sükûnun hakikatinden bir şey kaybetmemek olarak açıklamaktadır. Sehl bin Abdullah Tüsterî'nin ise, "Tevekkül peygamberlerin hali, yaşayışıdır; çalışmak ise peygamberlerin sünnetidir, peygamberlerin hali üzere yaşayan ise sünnetini asla terk etmez." dediğini aktarmaktadır (2016, s. 250-251).

Sabır

Hökelekli, imanda temel bir duygu olan güvenle sabır arasındaki sıkı ilişkiyi vurgulayarak; sabır gerek iman ederken gerekse imanın gereklerini yerine getirirken karşılaşılabilecek her türlü zorluğa direnip, Allah'a tevekkül ederek kişinin kendisini güvende hissetmesi olarak görmektedir. Sabrın bu özelliği nedeniyle imanın yarısı olarak tasvir edildiğini düşünmektedir (2013, s. 133). İzutsu ise, sabrın imanın yani Allah'a gerçekten inanmanın asli bir boyutunu temsil ettiğini ve sabrın inancın özel boyutundan dolayı, imanın olumsuz şartlar altında kaldığında kendini gösterdiğini ifade etmektedir (2013, s. 179). Hatip, tevekkül mertebesine erişmenin yolunun sabır olarak görüldüğünün altını çizmektedir (2006, s. 44).

Şahin, (2018) Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette sabır ve tevekkül birlikte anlatıldığını yazarak; (İbrahim 14:12) ayetini buna örnek göstermiştir: "Bize ne oluyor ki, Allah'a tevekkül etmeyelim? Bize doğru olan yolları O göstermiştir. Ve elbette bize yaptığımız işkencelere karşı sabredeceğiz. Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etmelidirler". Tevekkül ile sabırın mü'minler için ayrılmaz iki özelliğidir. Yine Şahin, sabır ile ilgili yürütülen çalışmaların ruh sağlığına olumlu etkileri olduğunu da vurgulamaktadır (2018, s. 48). Sabır, Mevlânâ'ya göre rahatlığın anahtarıdır (2013, s. 842). Sağiroğlu'nun tespitine göre; Mevlâna tevekkül sahibi bir insanı, her şeyin kontrol edicisi, düzenleyicisinin Allah olduğunun farkında olan ve kendi iradesi dışında başına gelen olaylara, isyan etmek yerine sabreden kişi olarak ele almaktadır (2009, s. 83). Çünkü insan, kendisinin değil de aşkın bir varlığın kurguladığı bir hayatta yaşamakta olduğunu söylemektedir (Şahin, 2018, s. 49). Yardım, sabır iman ilişkisinden söz ederken Mevlana'nın; "Sabır, iman yüzünden baş tacı olur. Çünkü sabrı olmayanın imanı yoktur." Hz. Peygamber gönlünde sabır olmayan kişinin,

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Allah'a da imanı yoktur." diye buyurdu" hadisiyle konuyu açıkladığını vurgulamaktadır (Yardım, 1970, s. 62).

İnsanlara yaşamları süresince yetecek sabır verildiğini vurgulayan Sağıroğlu, Mevlana'nın sabır konusuna ayrıntılı bir şekilde değinerek; sıkıntı kavramına yeni bakış açısı getirdiğini söylemektedir. Ayrıca Mevlana'nın "sadece gönül rızası içeren bir sabırla tevekkülün olabileceğini bunun da yalnız hayatın musibetleri karşısında uygun tutum alınarak gerçekleştirilebileceğini" önemli bulmaktadır (2009, s. 91). Tevekkül inancı ile yakından ilişkili olan hatta bu inancı kuvvetlendirecek üç çeşit sabır olduğunu söyleyen Eraydın, bunları şu şekilde açıklamaktadır; Allah'ın emirlerini uygulamada sabır, günahlardan uzak durmada sabır ve hayatta karşılaşılan zorluk ve imtihanlara karşı sabırdır (1997, s. 165). "İman edip salih ameller işleyenler var ya, onları içinden ırmaklar akan ve içinde ebedî kalacakları cennet köşklerine yerleştireceğiz. Çalışanların mükâfatı ne güzeldir! Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir." (Ankebût 29:58-59) ve "Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi... Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir." (Nahl 16:41-42). Yukarıdaki ayetleri Şen, iman edip güzel işlerde bulunan ve çalışanların aynı zamanda sabreden, tevekkül eden, böylece Rableri katındaki mükafatı hak eden kimselerden oldukları şeklinde vurgulamaktadır (2019, s. 45). "...sıkıntı ve musibetler içerisinde bir hayat sürdürdüğünde ise sabırla denenir." (Fecr 89:16). Sabrın, Kur'an'da sadece güzel ve zor bir davranış olarak yer almadığını belirten Şen, "sabredene bu güzel davranışlarının karşılığında mükâfatlarının ziyâdesiyle verileceği" (Kasas 28:54) ve kesinlikle teslimiyetin gayret ve çabayla bütünleştiği bir fiil olarak amelin boşa gitmeyeceği de müjdelenmiştir (Hûd 11:115) ayetlerini örnek göstermektedir. Devamında "Allah, bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O'na tevekkül etmeyelim? Bize yaptığımız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler." (2019, s. 50).

Rızık

Kesb, sözlükte "K-S-B" kökünden türeyip, rızık aramak, kazanmak, kâr etmek, toplamak ve elde etmek anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1987, s. I/716; El-İsfahânî, 2012, s. 910). Tasavvufi ıstılahta ise "kazanma ve çalışma" manalarına geldiğini Uludağ (1991, s. 212) ve Cebecioğlu

(1997, s. 446) ifade etmektedirler. “Kur’ân-ı Kerîm’de kesb, kişinin sorumluluğuna konu olan, karşılığını göreceği belirtilen her türlü inanç, düşünce ve faaliyetini belirtmesi yanında özellikle iş ve ticaret hayatında elde ettiği maddî kazançlar için de kullanılmıştır.” (Çağrı, 2002, s. 302). Diğer taraftan Coşkun, “Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın verdiği nimetlere ulaşmak için insana, kesbe sarılma ve çalışma şartı getirmiştir.” demektedir (1996, s. 10).

Ünverdi, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın *Mârifetname* eserinde, rızık dörde ayırdığını ifade etmektedir (2020, s. 12).

a- Üzerine alınmış rızık: Allah’ın kulun fiziksel ihtiyaçlarını karşılayacak rızık kendi üzerine almıştır. Böylece kul hikmet ve ibadet üzerine olsun. Rızık konusunda endişe etmesin. Tevekkül bu noktada olur. Yani kişi kulluk vazifesini eda etmeye bakar, rızık elde etme derdine düşmez.

b- Taksim olunmuş rızık: Levh-i mahfûzda yazılı olan ve Allah’ın kullarına taksim etmiş olduğu rızıktır. Herkes kendisine yazılan vakitte kendisine ayrılan rızıkını yer ne fazla ne de az.

c- Temlik olunmuş rızık: Allah’ın kullarına verdiği/temlik ettiği rızıktır. Bir kimsenin bu dünyadan bir şeye sahip olması ancak Allah’ın takdiri ve yazması ile olur.

d- Vaat edilen rızık: Allah takva sahibi kullarına helal ve zahmetsiz rızık vadetmiştir (2003, s. 712-713).

Şen, rızık konusunun, Kur’an’da “Razeka” fiiliyle geçmekte olduğunu; “kimi yerde rızıklandırdık, kimi yerde rızıklandırır, kimi yerde rızıklandırdı manalarında karşımıza çıksa da doğrudan ya da dolaylı olarak rızıklandırma tamamen Allah’a aittir.” şeklinde tanımlandığını söylemektedir. Kur’an’daki ayetlerde de ifade edildiği üzere tüm canlıların rızıkını veren şüphesiz Allah Teala’dır (Hûd 11:6; Yûnus 10:31). Hâlık ve Râzık olan Allah, Kur’an’da da rızık verenin mutlak suretle kendisinin olduğunu ve rızıkın insan yahut putlardan beklenmemesi gerektiğini vurgulamıştır (Nahl 16:73; Yûnus 10:31). Son olarak rızıkın Allah’tan başka varlıklara atfedilmesinin tevhide tehlikeye düşüreceğini hatırlatmaktadır (2019, s. 61).

Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf* adlı eserinde sufilerle alakalı şu açıklamaları yapmaktadır; “Sûfîlerin, hayatlarına bakıldığında çoğunluğunun bir iş ve meslekle uğraşarak geçimlerini sağladıkları, helal kazanç peşinde koştukları görülmektedir. Onlara göre ziraat, ticaret ve sanat gibi mubah yollardan kazanılan mal helaldir. Onların üzerinde durdukları konu, kişi çalışıp kazanırken uyanık olmalı haramlardan ve şüpheli şeylerden kaçınmalıdır. Sûfîler, insanın bakmakla yükümlü olduğu ailesinin geçimini sağlamak için kesbe sarılmayı, çalışmayı farz olarak görmektedirler.” (2014, s. 127).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Mevlana'nın Mesnevisinde açıkça ele aldığı konulardan biri de açlık korkusu ve gelecek endişesinden kurtulmanın en iyi yolunun tevekkül şuurı olduğudur. Mevlana'ya göre kişinin Allah'a tevekkülünün rızık konusunda tam olması gerektiğini ifade etmektedir. Bunu Can şu şekilde aktararak: "Kendine gel; Allah'a tevekkül et, O'na güven de açlık korkusuyla elin ayağın titremesin!" Mevlana'nın net bir şekilde bu konuda hedef kitesini tevekküle çağırıldığını gözler önüne serdiğini söylemektedir (2005, s. 2/634). Sağıroğlu, rızık endişesi konusunda Mevlana'nın mesnevide (c. 5/b.1552-3) bu kadar sakin olmasının nedenini; "Her canlının rızıkının sahibine âşık olmasından ve insanın rızık kaygısı kendi sabırsızlığına bağlı olduğunu söylediğini yazmaktadır (2009, s. 98-99). Mevlana'ya göre tevekkül bilincinin yerleşmesini sağlayan en önemli etkenlerden birinin kanaat bilinci olduğunu yazan Sağıroğlu, Mesnevide (c.5/b.2395); tevekkülün bu boyutuna erişmenin, insan için gizli bir hazine olduğunu ve Mevlana'nın "Peygamber, kanaate gizli hazine demiştir. Gizli hazineyi herkes elde edebilir mi?" söylediğini vurgulamaktadır (2009, s. 102). Tevekkülsüzlüğün sebebi Mevlana'ya göre Allah'a güven eksikliğidir; "Kötü kişinin rızık veren Allah'a güveni yoktur. Gayptan ona rızıkın cömertçe saçıldığına inanmaz." Bütün bunlara rağmen Allah insanı tevekkülsüzlüğüne rağmen aç bırakmamaktadır (Sağıroğlu, 2009, s. 102).

Heva ve hevesler Allah'a olan tevekküle engel olarak insanın aşırı isteklerini artırır. Sağıroğlu bunu Mevlana'nın şöyle anlattığını aktarmaktadır: "Heva ve heves yüzünden bütün alemler tuzağa tutulmuş gör. İlaç rengindeki yaralara karmış kıl." (2009, s. 104).

Kur'an'da, "Yeryüzündeki bütün canlıların rızıkı Allah'a aittir." (Hud 11:6) ayetiyle ilgili olarak Şen, canlıların rızıklarının garanti edildiğini fakat rızık verenin Allah olduğuna inanarak çalışmayı terk etmenin de doğru olmadığını, rızıkın garanti edilmesinden kastın Allah'ın rızık yaratması, insanı rızıkla meyledecek şekilde yaratması ve canlılara rızıktan faydalanma yollarını öğretmesidir. Ayrıca rızık elde etmede bu üç husus şarttır (2019, s. 69). "Rızık, Allah'a iman ve şükür ile irtibatlı bir mevzudur. Rızıkı kul için yaratan, kulun ona ulaşmasına imkân veren Allah'tır. İnsan, kendisini nimetlendiren Rabbine karşı imanını muhafaza eder, sebepleri ifa ettikten sonra tevekkül eder Allah'a güvenirse Allah da onun bu güven ve samimiyetini boşa çıkarmayacaktır." diyerek Şen, tevekkül rızık ilişkisine açıklık getirmektedir (2019, s. 70).

Tevekkülün, Allah'ı, rızık konusunda kâfi görmeyi ve O'nun, rızıkla vekil olduğunu bilerek başkasına teveccüh etmemeyi gerektirdiğini vurgulayan Gökcan; bu durum Kur'an'da, "Kim Allah'a tevekkül ederse, Allah ona yeter." (Talâk 65:3) ve "Allah'a güven. Vekil olarak Allah yeter." (Ahzâb 33:3) ayetleri ile ifade edildiğinin altını çizmektedir. Hz. Peygamber'in şu sözlerini

aktaran Gökcan: “Kim sıkıntıya düşer de halini insanlara açarsa sıkıntıdan kurtulamaz. Fakat düştüğü sıkıntıyı Allah’a havale eden kimseye Allah, er veya geç bir rızık verir.” (Tirmizî, Zühd, 18; Ebû Dâvûd, Zekât, 28) diyerek, Hakk’ın kâfi olduğunu, halka değil de Hakk’a güvenmek ve teveccüh etmek gerektiğini hatırlatmaktadır (2018, s. 10-11).

Tevekkül halinden teslim ve tefvîze yükselen kişide rızık endişesi de ortadan kalkmaktadır. Tasavvufî anlayışa göre hakkıyla tevekkül eden kimseye rızık her hâlükarda yetişir. Bu noktada sebebin ve bundan şüphe etmenin bir anlamı yoktur. Çünkü Allah insana rızıkını yazmış ve insanın yaşaması için gerekli gıdayı vereceğini beyan etmiştir (Ebû Tâlib el-Mekkî, 2004, s. 3/39).

Rızık ve tevekkül ilişkisiyle alakalı şu ayetler örnek verilebilir: “Şuayb şöyle dedi: “Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbinden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!... Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımı iledir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum.” (Hud, 11:88), “...Kim Allah’a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar. Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah emrini yerine getirendir. Allah her şeye bir ölçü koymuştur.” (Talâk 65:2-3). Tonbul Taberî'nin (s. VI/2551-2552) bu âyetin şu anlama geldiğini söylediğini yazmaktadır: “Allah Teâlâ, kendisine güvenenlere bilmedikleri yerlerden rızık sebepleri yaratır (2017, s. 15).

Hz. Peygamber'in hayatından rızık-tevekkül ilişkisine örnek olabilecek uygulama ve tavsiyelerden oluşan hadislerden bazıları şunlardır: "Cennete birtakım kavimler girer ki, bunların gönülleri (rızıklarını aramada Allah'a tevekkül etmiş) kuşların gönülleri gibidir (yani tevekkül sahibidirler)." (Müslim, Cennet 27; Ahmed bin Hanbel, Müsned II:33), "Kim kendisine gelen bir fakirliği hemen halka intikal ettirirse (yani onlara açarak dilenmeye kalkarsa), onun fakirliğinin önüne geçilmez. Kime de fakirlik gelir, o da bunu (sadece) Allah'a açarsa, Allah ona er veya geç rızıkla imdat eder." (Tirmizî, Zühd 18, hadis no: 2327; Ebû Dâvud, Zekât 28, hadis no: 1645), “Hâlid'in oğulları Habbe ve Sevâ (r.a.) anlatıyor: "Rasûlullah (s.a.s.) bir şey tamir etmekte iken yanına girdik. O işte kendisine yardım ettik. "Başlarınız kımıldadığı müddetçe rızık husûsunda yeise düşmeyin. Zira insanı annesi kıpkızıl, üzerinde hiçbir şey olmadığı halde doğurur, sonra Aziz ve Celil olan Allah onu her çeşit rızıkla rızıklandırır." buyurdular.” (Canan, 1988, s. 17/595). “Yanımda bir mal olsa, bunu sizden ayrı olarak (kendim için) biriktirecek değilim. Kim iffetli davranır (istemezse), Allah onu iffetli kılar. Kim istiğna gösterirse Allah da onu gani kılar. Kim sabırlı davranırsa Allah ona

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

sabır verir. Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ihsanda bulunulmamıştır." (Buhârî, Zekât 50, Rikak 20; Müslim, Zekât 124, hadis no: 1053; Muvattâ, Sadaka 7-2, 997; Ebû Dâvud, Zekât 28, h. no: 1644; Tirmizî, Birr 77, h. no: 2025; Nesâî, Zekât 85, 5, 95). Rezin rahimehullah şu ziyâdede bulunmuştur: "İslâm'a girip, yeterli miktarda rızıklandırılan ve verdiği bu miktara Allah'ın kanaat etmeyi nasip ettiği kimse kurtuluşa ermiştir." Hz. Peygamber'in tevekkülle ilgili en sık başvurulan hadislerinden birisi Hz. Ömer'den rivayet edilen "Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, kuşları rızıklandığı gibi sizi de rızıklandırır. Onlar sabahleyin aç olarak çıkarlar ve tok olarak dönerler"dir (Tirmizi, "Zühd" 33). "Hadiste kuşların sabahleyin aç olarak yuvalarından çıkmalarına vurgu vardır. Kuşlar karınlarını doyurmak için yuvalarından ayrılmakta ve kendi usullerince rızıklarının peşine düşmekte, pasif bir duruş sergilememektedirler. Hadiste dikkat çekilen ana nokta budur" (Tokpınar, 2009, s. 106), hadisteki kuşların daha rızık aramaya çıkmadan tevekkül ettiklerini ve gün boyunca da tevekkül inancına sahip olarak hayat sürdürdükleri vurgulanmaktadır (Şahin, 2018, s. 27).

Nefsin isteklerini ve iradeyi terk ve Dua

Davet etmek, çağırarak, seslenmek, yardım istemek manalarına gelen dua kelimesi ıstılahta, insanın Allah'ın azameti karşısında acziyetinin farkında olarak, O'nun lütuf ve keremine sığınarak kendisine dünya ve ahirette nimetler bahşetmesi ve üzerindeki sıkıntı ve musibetleri kaldırması için halini arz etmesi ve niyazda bulunması manasına gelmektedir (İsfahânî, 2012, s. 169-170). Hz. Peygamber'in de sözüyle "ibadetin özü" olarak önemi vurgulanan dua, müslümanın hayatıyla bütünleşen bir amel olarak karşımıza çıkmaktadır (Şen, 2019, s. 60). Gerek lisan gerekse hal diliyle kulun, istek ve beklentilerinin gerçekleşmesi yönünde üzerine düşen görevi yerine getirdikten sonra duanın kabulü için Allah'a ilticâ etmesi ve Allah'ın takdirinden razı olması, teslimiyetin en güzel ifadelerinden biridir. Bu durum, dua-tevekkül ilişkisinde duanın kabulü/reddinde Allah'ın takdirinin öncelikli olduğu ve kulun gayret ve çabasının da isteklerin gerçekleşmesinde etkili olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır (Şen, 2019, s. 60). Hz. Peygamber'in tevekkülü hayatının merkezine koyması ve uygulamalarıyla da mü'minlere örnek olması "Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim, yüzümü, gönlümü sana çevirdim. Sen'nin yardımınla düşmanlara karşı mücadele ettim. Allah'ım! Beni saptırmandan yine Sana, Sen'in büyüklüğüne sığınırım. Sen'den başka ilah yoktur. Ölmeyecek, diri yalnız Sen'sin. Cinler ve insanlar hep

ölümlüdür” (Müslim, Zikir 75) şeklindeki duasını dilinden düşürmemesi; yine eve girip çıkarken, yatıp kalkarken vs. her türlü işinde Allah’a güvenmesi onun tevekküle verdiği önemi ifade eder niteliktedir (Tirmizî, Daavât 35).

Dua konusu Mesnevi’de ciddi bir şekilde üzerinde durulan ve çeşitli yönleriyle tekrarlanan mevzulardan biri olduğunu vurgulayan Kırlangıç, *Mesnevide dua* adlı eserinde duanın kul ile Allah arasındaki ilişkinin en açık ifadesi olarak Mevlana’nın Mesnevisinde (Mesnevi, c,3, b.756-757) hikayeler ve yorumlar şeklinde anlatıldığını yazmıştır (2007, s. 240).

Duanın tanımına bakıldığında, dua –tevekkül ilişkisini oldukça net bir şekilde görülebilir. Her aşamasında duayı içine alan bir kavram olarak tevekkülü anlayabileceğimizi ifade eden Sağıroğlu; “Kişi isteklerine ulaşmak için, sebepleri yerine getirmeli, bütün içtenliğiyle Allah’a yalvararak doğru sebepleri kullanabilmeli, yalvarışını sabır ve namazla destekleyerek nedenlerin sonuç vermesini beklemeli, arzu ve isteklerinin tehlikeli taraflarından yine Allah’a sığınmalı, ulaşamadığı neticeler de inancını devam ettirerek, olanda hayır olduğunu düşünmelidir. Ulaştığı sonuçlarda kibre girmeyerek bunu Allah’ın lütfu olarak görmelidir. Bu davranış, Mevlana’ya göre tevekkülün özünü teşkil eder.” demektedir (2009, s. 73).

Ümit

İnsan, geleceğe yönelik ümit ve hayallerle hayatını devam ettirmektedir. Ümit ve hayalleri yıkılan insanın, dünyanın çeşitli sıkıntıları altında kaldığı, yaşantısının zorlaştığı, bu karamsarlık haliyle başkalarına zarar verdiği ya da kendi canına kıymaya teşebbüs ettiği dahi görülebilmektedir (Tunç, 1990, s. 401-402). Tonbul ise Tunç’un “İslâm, insanın yaşantısını etkileyen bu tür bunalımlı durumlara düşmemesi için çözüm getirici yöntemler sunmaktadır.” dediğini aktararak, bu çözüm yöntemlerinden birisinin de tevekkül olduğunu hatırlatmaktadır (2017, s. 20). İslâm, tevekkül düşüncesiyle bitmek tükenmek bilmeyen dünya işlerinde yorulan, sıkıntılar çeken insana, sakin ve emniyetli bir limanda dinlenme ve sükûnet içinde muhasebe yapma imkânı sağlamaktadır (Akyüz, 2005, s. 103).

Üç büyük teolojik değerden biri olarak umut, inanç ve iyilikseverlik ile birlikte ele alınmaktadır (Emmons, 2013, s. 481). Emmons devamında dinlerin inananları için hedefler, bu hedeflere giden yollar ve bu hedeflere ulaşmak için teşvikler sağladığını dile getirmektedir (2013, s. 482). Dini bağlamda umut insana zorluklar arasında bir soluklanma, mücadeleler boyunca kararlılık ve

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

sonsuz sevinç, güvence verir. Dinler umudun en güçlü kaynaklarından. Bir yönüyle dinler en güçlü umut taşıyıcıları olarak da tanımlanabilir. Umut sadece yaşanabilir bir gerçeklikle sınırlı kalmamaktadır. Zira yaşanan her şey ölümle son bulmaktadır. Umut insandaki ölümsüzlük arzusunun bir ifadesi olarak ele alındığında, ölüm sonrasında kadar uzanır. Dünya ötesine dair de sadece din söz söyleyebilmektedir (Bahadır, 2011, s. 96). Umut ve din arasındaki bu ilişkiden dolayı sûfiler de umudu çeşitli şekillerde tanımlamaktadırlar. Onlar umut karşılığı olarak genelde "recâ" kelimesini kullanmaktadırlar (Altıntaş, 1991, s. 131). Recâ (umut), gelecekte ortaya çıkacak olan ve arzu edilen şeye karşı kalbin duyduğu ilgi olduğu söylenebilir veya Allah'ın ihsanını umut etmektir (Kuşeyri, 2016, s. 222). Söz konusu tanımlarda İmamoğlu ve Yavuz, umudun, geleceğe dair birtakım beklentileri içeren bir kavram; bekleme sırasında kalbin yaşadığı bir duygu hali; olayları değerlendirirken hayata bakış açısı; insanın duygu ve davranışlarına yol gösteren bir değer; zihinsel bir değerlendirmenin de bulunduğu bilişsel bir işlev olduğunun görüldüğünü yazmaktadırlar (2011, s. 214). Ümit gelecekteki olaylara dair olumlu sonuç beklentisidir. Umut düzeyi düşük insanlar diğerlerine göre daha sabırsız ve acelecidirler. Sabır ve umut insanı mutlu ettiği kadar, başarılı olmalarında da etkin duygulardır (Hökelekli, 2013, s. 123).

Müminin Yüce Allah'a inanması, ona tevekkül etmesi aynı zamanda ondan ümit etmesini de gerektirir (Efe, 2013, s. 29). Kur'an-ı Kerim'de tevekkül, güven ve imana vurgu yapılan ayetler bir hayli yer tutmakta olup bir bütün halinde değerlendirildiğinde iman, tevekkül ve güvenin ümidi harekete geçiren bir güç olduğu görülmektedir (Efe, 2013, s. 29). Tevekkül eden kişi amacına ulaşma noktasında bir umut sahibi olur. "...ve onu hesaba katmadığı bir yerden rızıklandırır. Kim de Allah'a tevekkül ederse, O, ona yeter. Elbette Allah, kendi emrini yerine getirip gerçekleştirir. Allah, her şey için bir ölçü kılmıştır (et-Talak 65:3) ayeti de ümit ve tevekkül arasındaki ilişkiyi göstermektedir (Şahin, 2018, s. 43)..

Bazı alimlere göre rızık endişesi taşımama, bazılarına göre Allah'ın vaadine güvenme, kimine göre yarının endişesini taşımama, kimine göre ilim ve marifet, bazılarına göre ise kazaya rıza gösterme olan tevekkül (Uludağ, 2012b, s. 3) insanın giriştiği işi azim ve kararlı bir biçimde sürdürmesini sağlayarak umut vermektir (Efe, 2013, s. 30). Bütün tedbir ve sebeplerin üzerinde son kararı belirleyici irade ve gücün Allah olduğu yönündeki bilinç ve inancın zorunlu bir sonucu olarak iyimser bir psikolojik durumu korumayı, içine düşülen zor durumdan moralini bozmadan kurtulmayı tevekkül sağlamak ve böylece ümide kaynaklık etmektedir (Efe, 2013, s. 30). Akto ise, umudun tevekkülün sonrasında ortaya çıktığının dile getirildiğini hatırlatarak: "Yani kişi kul

olmanın gerekliliklerini yerine getirdikten sonra tevekkül eder, tevekkül edildikten sonraki duruş ve bekleyiş ise ümittir. Kişinin tevekkülü ne kadar tutarlı ise ümidi de o kadar tutarlı olacaktır.” demektedir (2016, s. 890).

Tevekkülün kaynaklık ettiği umut, sadece basit bir beklenti veya arzudan ibaret değildir. “Çünkü insan yaşamda her an engellenebilir, dilediği şeye erişemeyebilir. Hatta sahip olduklarını da kaybedebilir. Bu nedenle umut, olayları daha geniş değerlendirmeye imkan sağlayan tevekkül anlayışına bağlı olmalıdır. Bu anlamıyla din ve tevekkül yönelimi, hem kişinin kendini aşmasını mümkün kılan, hem de umuda cevap verebilen bir değer kaynağıdır.” (Bahadır, 2011, s. 96).

Havf ve Recâ

Tevekkül, Allah’tan başkasından bir şey beklememeyi ve korkmamayı da gerektirir; “Mütevekkilin havfı da recâsı da Allah’tandır.” (Gökcan, 2018, s. 11). Allah Teâlâ, “Eğer Âdemoğlu, benden korkarsa, onu başkasından korkutmam. Eğer benden ümitvâr olursa, onu başkasının eline bırakmam.” demekte olup Yaratanlardan korkma, yaratıcı korkusunun eksikliğinin cezasıdır. Fudayl b. İyaz da (ö. 187/803), “Kim Allah’tan korkarsa, her şey ondan korkar.” demektedir (Mekkî,1892, s. 4).

Tefvizden Sika Makamına Ulaştıran Basamaklar

Sözlükte tefviz, “F-V-Z” kökünden türeyip, yetki vermek, işi O’na havale etmek ve ısmarlamak anlamlarına gelmektedir (İbni Manzûr,1987, s. 210). Uludağ, tevekkül ehli Hakk’ın vaadiyle, teslim ehli ilmiyle sükûn ve huzur bulur; tefvîz ehli ise Hakk’ın hükmüne razı olur, demektedir. Tevekkül bütün müminlerin, teslimiyet evliyanın, tefvîz ise tevhit ehlinin hâli olduğunu ve teslimiyeti Hz. İbrahim’in, Tefvîz’i Hz. Muhammed’in (s.a.v) vasfı olarak gösterenler de olduğunu vurgulamaktadır. Sebeplere sarılıp tedbir alındıktan sonra Allah’a güvenme hâline tevekkül, insanın sebepleri yerine getirmenin ve tedbir alınmanın öncesi ve sonrasındaki Allah’a güven hâli de tefvîzdir (2012, s. 3).

Hz. Peygamber, yatağa yattıktan sonra okunacak duayı öğretirken “ve fevveztu emrî...” denmesini sahabesinden isterken tefvîz kelimesini “Hz. Peygamber, yatağa yatarken, o gün yapılacak iş kalmamışken” tefvîz kelimesini kullanmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber’in, bir iş yapması ile ilgili

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

olmadan, kendi dışında gelişebilecek işleri Allah'a havale etmeyi tefvîz manasında kullandığını söyleyebiliriz." (Tokpınar, 2009, s. 59). Karaca, kısaca tefvîz kavramının, bütün işleri âlemin idarecisi, terbiyecisi, yarattığı kulun hâlini bilen ve kulu Allah Teâlâ'ya teslim etme manasında kullanıldığını söyleyerek: "Tefviz sahibi kimse, iyi güzel şartı olmaksızın tüm işleri kendi istek dairesinden çıkararak Allah Teâlâ'ya havale etmektedir." (1999, s. 239). İşi birinin tasarrufuna bırakma manasındaki tefvîz, tevekkülle yakın manada kullanılmakla birlikte, tevekkülden daha geniş, daha kapsamlı (Çağrıcı, 2012, s. 1) ve Gazali tasavvufun esasları kitabında "tevekkülden üstündür" demektedir. (Gazali,s. 175).

Tefvizi, Gülen aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

"Tevekkül; dünyevî olsun, uhrevî olsun, ferdin kendi maslahatlarına Rabbini vekil kabul etmesi ise; tefviz, bu vekâletin arkasındaki asaleti vicdânî bir şuurla itirafın adıdır. Bir başka zaviyeden tevekkül; hemen herkes için Hakk'a itimat ve güvenmenin adı; teslim, kalbî ve rûhî hayata uyanmışların hâli; tefviz ise, esbap ve tedbire takılmamanın unvanıdır ki, haslar-üstü haslara mahsus bir hâl veya makamdır. Tefviz semasında seyahat eden hak yolcusu, zâhiren tedbir ve sebeplerle meşgul olsa da bu iştilgal sırf esbap dairesinde bulunmanın gereği ve onun da Hak karşısındaki memuriyetinden ötürüdür. Aksine, öyle yapmayıp da onları doğrudan doğruya nazara alsın, semaların üveyki iken arzın sürüm sürüm sürünen haşereleri hâline gelir. Sebeplere tevessül ile beraber onlara tesir-i hakikî vermeme, derecesine göre hem bir tevekkül -herkes için-, hem bir teslimiyet -eşyânın perde arkasına uyananlar için-, hem de bir tefviz ve sikadır -huzur erleri için." (2012, s.139).

Fenafillah ve bekabillah (daima Allah'ı anma ve hatırlama hali üzere olma, Fenafillahtan sonraki makam) makamında bulunanlar, Hz. İbrahim ateşe atılırken "Hasbiyallah" "Cenâb-ı Hakk'ın benim hâlîmi bilmesi, benim bir şey istememe ihtiyaç bırakmamıştır." (2012, s.141) sözüyle tefvizi anlarlar. Hz. Peygamberin olağanüstü bir güven ve emniyet içinde Sevr mağarasında söylediği: "Tasalanma, Allah bizimle beraberdir!" (Tevbe, 9:40) ayetinden ise sikayı anlarlar ki; "Kim Allah'a tefviz-i umûr ederse O, ona kâfidir." (Talâk 65:3) ayeti de aynı kavramı açıklar demektedir (Gülen, 2012, s.142).

Gülen'e göre tefviz en yüksek derece (aşama), sika en yüce mevkidir. Bu aşama ve makamların bazılarını Gülen şu maddelerle açıklamaktadır:

1. Tedbiri takdir içinde görüp sükûnet bulmak,
2. İradesini gerçek iradenin gölgesi bilip asla yönelmek,
3. Kahrı, lütfu aynı görüp bütün benliğiyle kazaya rızâ göstermek (2012, s.142).

Gökcan, (2018) tefvîzin tevekkül yerine kullanılan bir terim olduğunu söylemektedir. İbn Manzûr, tefvîz kelimesini, işi birine havale etmek, işi teslim etmek, vekâlet vermek, anlamında olduğunu belirtmektedir (1987, V/3485) ve bir kimseyi işin tasarrufunda yetkili kılmak, kendisi bulunmadığı zaman kendisi adına işleri yürütmek üzere bir kimseyi vekil kılmak (Ahmed el-Âyid ve diğerleri, 1988, s. 955) anlamlarına gelmektedir. Uludağ'a göre; tevekkül yerine de kullanılan tefviz, işleri Allah'a havale etmek, O'nun yaptığı her işi hoş görmek ve O'na ne kalben ne de dille itiraz etmemektir. Ayrıca, tefvizin; tevekkülün en mükemmel şekli olarak da görüldüğünü belirtmektedir (1991, s. 477). Tefviz kelimesi, "Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Şüphesiz Allah, kullarını hakkıyla görendir." (Mü'min 40:44) ayetinde görüleceği üzere, "iş Allah'a havale etmek" anlamında da kullanılmaktadır.

Gazâlî, işleri, gökleri ve yeryüzünü idare eden Allah'a havale etmeyi (tefvîz), en bilgin ve en merhametli olan Allah'ın kararına rıza göstermek ve sadece akıbeti ilgilendiren işlerle ilgilenmek gerektiğini açıklamaktadır (1989, s. 234-235). Gökcan, burada, işleri Allah'a havale etmek anlamında olan tefvîzin tevekkül yerine kullanıldığını belirtmektedir. İnsanların, bâtinî bilgidен yoksun olduğu için genellikle zâhire göre hareket ettiklerini, fakat zâhirin insanı aldatabileceğini vurgulamaktadır. İyi görünen şeylerin sonu kötü, kötü görünen şeylerin sonu da iyi olabilir. İşlerin iç yüzünün ve akıbetinin bilgisi sadece Allah'a ait olduğu için, Allah'a güvenmek, işleri O'na havale etmek ve takdirine rıza göstermek gerekmektedir (2018, s. 7). İbrahim Hakkı'ya (ö. 1115/1703) göre tefvîz, dünya işlerinden herhangi bir şeyi tercih etmeyip Allah'ın tercihiine teslim olmak ve itiraz etmemektir. Tefvîz, kazadan (olaydan) önce, teslim ise kazadan sonradır. Tefvîz, Hakk'a teslim olmak ve O'ndan gelene rıza göstermektir. Müfevvîz, halkı kendisi gibi aciz bilerek her işini Allah'a havale eden, her halinde Allah'a sığınan, her durumda sükûn ve huzur içerisinde olan kimsedir. Teslim olmak; musibet şerbetini inleyip ağlamadan yudumlamak zorlukla kolaylığı, hastalıkla sağlığı bir kabul etmek ve bela geldiğinde değirmen taşının alttaki parçası gibi olmaktır (2003, s. 378-379).

Tefviz-tevekkül ilişkisi, tasavvuf kaynaklarında bu kavramlardan hangisinin daha kapsamlı ve üstün olduğu şeklindeki değerlendirmelerle ele alınmaktadır. Bu değerlendirmeler neticesinde tevekkülün Allah'a güvenme, dayanma ve teslimiyetin temeli olduğu, bu itimatın zirvesinin ise

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

tefviz ve rızadır. Şen, tefvizin, daha kapsamlı görülmekle beraber tevekkülün tefvizin bir dalı olarak ele alındığını belirtmektedir. Tevekkülde kul acziyetinin farkına varıp işi Allah'a bırakır, tefvizde ise kul acziyet söz konusu olmadan işinin çözüme kavuşmasını Allah'tan ister; buna göre mufavvızın mütevekkilden daha üstün olduğunu söylemektedir (2019, s. 51).

Zühd

Sözlükte zühdün “Z-H-D” kökünden türeyip, az olan şey, bir şeye karşı arzu duymayan kişi (el-İsfahânî, 2012, s. 462) anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı olarak tasavvufta ise, ilgisiz davranmak, yüz çevirmek, Hakk’a yönelmek için dünyadan yüz çevirmek, zaruri olmayan her şeyi terk etmek, helal kazanıp ihtiyaçtan fazlasına rağbet etmemek anlamındadır (Uludağ, 2012, s. 397) söylemektedir. Hatip’e göre ise zühd, kısaca emeli kısa tutmak, hırsı terk etmektir (2006, s. 46).

Zühd hayatı yaşama gayretinde olan sûfilerin yaşadıkları hâl ve makama göre zühdün tarifini verdikleri ve bu yönde yaşadıkları kaynaklarda tespit edilmiştir (Tonbul, 2017, s. 81). Kuşeyri bazı sufilerin zühd konusundaki izahlarını şu şekilde açıklamaktadır: Abdullah b. Mübârek’e göre zühd: “Fakirliği seve seve Allah’a güvenmektir.”, Süfyân es-Sevrî ise (ö. 161:778) dünyaya karşı mânen zâhid olma manasında zühdü şöyle tanımlamaktadır: “Dünyaya karşı zâhid olmak, kanaat (kasr-ı amel) sahibi olmak demektir. Kuru ekmek yemek ve abâ giymek zühd değildir.” (Kuşeyri, 2012, s. 208-209). Cüneyd-i Bâgdâdî, dünya malına sahip olmamak ve kalbin dünyaya meyletmemesi manasında zühdü şöyle tanımlamaktadır: “Elde malın, kalpte mal sahibi arzusunun bulunmamasıdır.” ve Yahya b. Muaz ise Allah’tan başkasına güvenmemek, rağbet etmemek manasında zühdü: “Lüzumlu olanı terketmektir” şeklinde açıklamaktadır. Dünyanın geçici olduğunu, bu sebeple kalbin geçici olan her şeye rağbet etmemesi gerektiğini düşünen Şiblî’ye göre (ö. 334:946) zühd: “İnsanın kendisine ait olmayan şeyi terk etmesidir” (Kelâbâzî, 2014, s. 144-145).

Gazâlî zühdü ilim, hâl ve amel olarak üçe ayırarak, bunları şöyle açıklar:

1. Birinci derecede olanlar: Zühde yeni girenlerdir. Bunlar dünyadan sakınırlar, diğer taraftan dünyaya iltifat ederler gönülleri dünyada kalır, yine de mücahede halindedirler.
2. İkinci derecede olanlar: Dünyaya bağlanmazlar, kendilerini zahidliğe bağlarlar. Bunlar zâhidir.
3. Üçüncü derecede olanlar: Zâhidlik hususunda zâhidirler. Kendilerinin zâhid olduğunu bilmezler, bunun için de uğraşmazlar (1990, s. IV/545).

Nefsini kötü arzularından koruyarak insanın hevâ ve heveslerini terk ederek Allah'a yönelmesi anlamındaki zühd ile sebepler yerine getirilip kalbin yalnızca Allah'a güvenmesi, anlamındaki tevekkül birbirlerine bağlantılı kavramlardır (Tonbul, 2017, s. 82). Bu açıdan gerçek tevekkül düşüncesine ulaşmak için "Tevekkül mü? Tembellik mi?" çalışmasında Hatip öncelikle sabırlı olmak, sabır basamağını aşıttıktan sonra da zühd makamına ulaşmak gerektiğini söyleyerek; sadece zühd makamını geçenlerin tevekküle ulaşabileceklerini belirtmektedir (2006, s. 44). Zühd makamına ulaşamayanlar gerçek anlamda tevekküle de ulaşamazlar (Serrâc, 2012, s. 45).

Tevekkülün sebeplerinden birisi de zühddür. Ona göre; dünyaya değer veren ve ona bağlı olan kimsenin tevekkül sahibi olması çok zordur. Çünkü dünya metâna, yani halka güvenip yönelen kimse Allah'tan uzaklaşır. Tevekkülün temelinde, dünya metâna kalpte değer vermeyen bir zühd düşüncesi vardır (Gökcan, 2018, s. 11-12). Mekkî, "Uzun yaşama isteği, eğlenmek ve dünyadan zevk almak için olursa, bu zühd için de tevekkül için de noksanlıktır." diyerek zühdün, tevekkül ile ilişkisine ve tevekkülü elde etmedeki rolüne değinmiştir. Zühd, Mekkî'ye göre; tevekkülün özel şartlarındandır. Ama tevekkül, zühdün genel şartlarından bile değildir. Bu açıdan, makam sahibi her mütevekkil zâhittir. Her zâhid mütevekkil değildir. Zira tevekkül, bir makam, zühd ise bir haldir (Mekkî, 2004, s. 20). Bundan dolayı, zühdün, tevekkül makamında bulunan kimsenin halidir. Bir kimsenin tevekkül sahibi olmadığının işareti, o kimsenin halinin ve davranışının zühde uygun olmamasıdır. Peygamberimizin, "Dünyada zühd, Allah'ın elindekine kendi elindekinden daha çok güvenmendir." (İbn Mâce, 1430: 2009 Zühd, 1; Tirmizi, Zühd) hadisinde olduğu gibi, zühdün içerisinde de Allah'a güvenmek anlamı vardır. Allah'a değil de insanlara güvenen ve onların elindeki şeylere değer veren kimsenin ne zühd ne de tevekkül sahibi olamayacağını bu durum göstermektedir (Gökcan, 2018, s. 12).

Muhabbet

Dünyevî olan her şeyi terk ederek zühde yönelen Râbia'yı diğer sûfilerden ayıran husus, zühd anlayışını ilâhî aşk fikriyle tamamlamasıdır. Râbia el-Adeviyye'nin tasavvufi haller konusunda geliştirdiği bu düşüncesi, Küçük ve Ceylan'a göre kişinin bütün fiillerinin gerçek fâilinin Allah olduğu düşüncesidir (2007, s. 380-381). Tonbul, bu düşüncenin tevekkülle yakından ilişkili olduğunu söylemenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Râbia'nın düşüncesinde tevekkül; her işte muhabbetle Allah'a teslimiyettir (2017, s. 31).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Allah sevgisine, tevekkülle, farz ve nafîle ibadetleri yapmakla ulaşılabilir. Allah'ın sevgisine kavuşmak, her iki cihanda da kurtuluşa ermektir. Dünyada, Allah tarafından korunup gözetilmenin ve ahirette de cennetle mükâfatlandırılmanın yolu Allah'ın sevgisine ulaşmaktan geçmektedir (Gökcan, 2018, s. 29). Allah'a güvenmek ve tevekkül etmek, O'nun sevgisine ve yardımına kavuşmaya sebep olacaktır (Gökcan, 2018, s. 28). Gazâlî, Mükâşefetü'l-kulûb isimli eserinde “Kararını verdiğin zaman artık Allah'a dayan/tevekkül et. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri/tevekkül edenleri sever.” (Âl-i İmrân 3:159) ayetine dayanarak tevekkülün, sahibini Allah sevgisi ile şereflendiren ve O'nun desteği ile müjdeleyen çok yüce bir makam olduğunu ifadeden sonra Allah'ı, kendisine koruyucu, destekleyici, sevgili ve gözetici olarak gören kimsenin kurtuluşa ermiş olduğunu belirtmiş ve sevilen kimsenin, seven tarafından eziyet görmeyeceğini, kovulmayacağını ve mahcup edilmeyeceğini müjdelemiştir (Gazâlî, 1967, s. 248).

Tevfizdeki üçüncü ve en yüksek derecen ise muhabbettir. Semnûn Muhib (ö. 320/932), “Hak Teâla'ya giden yolun aslı ve esası muhabbettir. Haller ve makamlar, birtakım konak yerleridir. Muhabbet makamı ve mahalli müstesna talibin bulunduğu mahallin ondan zail olması caizdir. Fakat muhabbet mahalli ve makamı yol mevcut olduğu sürece ondan zail olmaz.” demektedir. Hucvirî (ö. 470/1077), diğer şeyhlerin tamamının da bu hususta Semnûn'la aynı görüşü paylaştıklarını belirtmektedir (Hucvirî, 1996, s. 552). Gökcan'a göre; muhabbetin, tevekküldeki en üst derece olması fikri, muhabbetin, bazı kimseler tarafından en son makam olarak kabul edilmesinden kaynaklanabileceği gibi; Semnûn'un ifadesinde görüleceği üzere, muhabbetin, her makamda olması gereken bir haslet olmasından da kaynaklanmış olabilir (2018, s. 22). Buradaki ifadelerden Gökcan; muhabbetin hem makam hem de hal olarak algılandığı sonucunu çıkarmaktadır. Schimmel'in (ö. 2003), havf ve recânın hal mi yoksa makam mı olduğu konusunda mutasavvıfların ihtilaf ettiğini, Serrâc'ın (ö. 378/988) bunları hal olarak kabul ettiğini, ancak bunları psikolojik açıdan makam olarak değerlendirmek gerektiğini söylemiştir. Genellikle havf ve reca ile birlikte zikredilen muhabbeti de Schimmel makam olarak ifade etmiştir. Hucvirî, muhabbet ve marifetin birbirini tamamladığını ve tasavvuf yolundaki son makamlar olduğunu belirtmiştir (Hucvirî, 1996, s. 552). Serrâc'ın, muhabbeti de havf ve recâ gibi haller arasında zikrettiğini ve incelediğini söyleyen Gökcan, Hucvirî'nin (1996) muhabbetin kesbî değil vehbî olduğunu söylediğini ve muhabbeti hal olarak zikrettiğini yazmaktadır (2018, s. 22).

Muhabbetin, tevekkülde en yüksek derece olarak görülmüş ve peygamberlerin tevekkülü olarak isimlendirilmiştir (Gökcan, 2018, s. 22). Peygamberimizin, Habibullah sıfatı ve Hz. İbrahim'in

Halilullah sıfatı, bu derecelendirmenin doğruluğunu göstermektedir. Gökcan, Allah sevgisinin en yüksek olduğu kimselerin peygamberler olduğunun altını çizerek; Allah hakkındaki marifetlerinin ve yakînî imanlarının sonucu olarak onlarda muhabbetin bulunduğunu yazmaktadır (2018, s. 22). Muhabbet, Hucvirî'ye göre Beyazid Bistâmî'nin söylediği gibi, kendi yaptığı çok şeyi az görmek ve dostun yaptığı az şeyi çok görmektir (1996, s. 452). Manevi yükselişin peygamberlerin işi olduğunu; Peygamberimizin, günde yüz defa tövbe etmesinin Müslim hadisinde sebebi, bir dereceye yükseldiği zaman, önceki derecelerin kendisine basit görünmesi olabilir (Gazali, 1979, s. 525).

Habibullah olan Hz. Peygamberin, dostu için daha önce yaptıklarını az görerek tevbe ettiği düşüncesini bu durum göstermektedir. Peygamberlerdeki, tevekküldeki muhabbet derecesi, sevdikleri için yaptıklarını az görmelerinin yanında, hiçbir kimsenin tahammül edemeyeceği sıkıntılara katlanmalarının ve daima dostlarına güvenmelerinin de nedenidir. Muhabbet tevekkülü ile kendisine güvenen ve bağlanan dostlarına Allah'ın daima yardım ettiğini ve İbrahim Peygamber'e ateş içinde esenlik verdiği gibi, şerleri hayra çevirerek sıkıntılarını mutluluğa çevirmiştir (Gökcan, 2018, s. 22-23).

Dördüncü ve Son Durak: Sika

Rıza

Erkan, rızayı şu şekilde tanımlamaktadır: “Sözlük anlamı olarak rıza radiye kökünden gelen mastardır. Kabul, kanaat, hoşnutluk razı olma gibi anlamlara gelir. Radiye ise seçmek, razı olmak, kabul etmek anlamındadır (2012, s. 1257). Cürcânî'ye göre; “Rıza aynı zamanda kaza olunan acı şeylere kalbin mutlu olabilmesidir” (1991, s. 114). İbn Manzûr'a göre ise güvenmenin zıddıdır. Yani kalbin en ufak bir incinme ve güvenme hissetmeden başına gelenlerden hoşnut olmasıdır (1987, s. XIV/323).

Tasavvufi açıdan bakıldığında rıza, halden hoşnut olma ve tam bir doğru duruş sergilemektir. Bunu sergilerken öne geçme, arda kalma ne eksik ne fazla yapma ne de herhangi bir hal değişikliği değildir. Yetgin, Kaşani'nin Rızayı ammeyi şu şekilde tanımladığını belirtmektedir: “Rab olarak Allah'tan, din olarak İslam'dan ve peygamber olarak da Hz Muhammed'den razı olmak ve onları kabul etmektir. Bu hal sonucunda Allah ve resulü kişiye en sevdiği, itaate en layık varlık haline gelir” (2019, s. 34). Rıza ile ilgili şu ayetler örnek verilebilir; “Eğer onlar Allah ve Resulü

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

kendilerine ne verdiyse buna razı olsalardı...” (Tevbe 9:59) ve “Allah’ın rızasına da uymuş bulundular.” (Ali İmran 3:174). *Mehmed Feyzi Efendi’den Feyizler* kitabında Özdağ rızayı; tevekkül makamının en zirvesinde bulunan aşk, şevk, teslimiyet, yakîn ve murakabe halleri ve nurlarının birleşmesiyle oluşan Allah’ın hoşnutluğunun veli kulları üzerinde tecelli ettiği bir hal ve makam olarak açıklar (2016, s. II/426).

Rıza makamının tefvizin bir üst makamı olduğunu söyleyen Sağıroğlu, bu makamı tevekkülün bir neticesi olarak belirtmektedir. Allah’a tevekkül eden kişinin kulluk görevini yaşadıklarının sonuçlarından razı olarak yerine getirerek; yönlendirildiği olayda sebepleri yerine getirir, Allah’a dayanır ve güvenirse, Allah’ın insanın hizmetine sunmak için yarattığı dünya hayatındaki sebepleri de yerine getirmiş olacağının altını çizmektedir (2009, s. 40). Hadis olarak da rıza konusunda şu hadis örnek verilebilir; “İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: İbrahim (a.s.) ateşe atıldığı zaman "Hasbunallahu ve ni'mel-vekîl (Allah bize yeter. O ne güzel vekildir)" dedi. Muhammed (s.a.s.) de onu söyledi. Şöyle ki: (Kendisine) "İnsanlar size karşı ordular hazırladılar, o halde onlardan korkun." dedikleri zaman, bu (söz) onların imanını artırdı ve: "Allah bize yeter. O, ne güzel vekildir." dediler. (Ali İmran 3:173). İbn Abbas’tan (r.a.) gelen bir diğer rivâyete göre şöyle demiştir: İbrahim (a.s.) ateşe atıldığı zaman son sözü "Allah bana yeter. O, ne güzel vekildir" olmuştur. (Buhârî, t.y., Tefsûru sûre 3/13).

Sonuç ve Öneriler

İlk İslam düşünürlerinden günümüze kadar tevekkülle ilgili kapsamlı tanım, açıklama ve çözüm önerileri yaptıkları çalışmalar bir araya toplanmıştır. Bu kavram ya da konular tekrar incelenmiş ve elde edilen bulgu ve sonuçlar ilim dünyasına bir metodoloji içerisinde sunulmuştur. Tevekkül kavramına dört basamaklı bir model çizilerek meselenin bir bütünlük içerisinde görülmesi sağlanmıştır. Dört basamaklı modelleme ve şema ile kavramın daha anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada belirlenen maddelerin alt makalelerinin genişçe yazılması gerekmektedir. Tevekkülün diğer ilim dallarına değişik çözüm ve önerilerinin etraflıca ele alınması oldukça önemlidir. Tevekkülün psikoloji, pedagojik ve sosyoloji gibi ilim dallarına dair söyleyecekleri olduğu şüphesizdir. Sonuç olarak; bu konularda yapılacak her çalışma insanlığın huzur ve mutluluğu adına fayda sağlayabileceği düşünülmektedir. Bilimsel araştırmalarla insanlığın huzur

ve güveninde hedeflenen amaca bir adım daha yaklaşmak mümkün olabilecektir. Tevekkül kavramının da bu kavramlardan biri olarak ele alıp sosyal hayatta nasıl uygulayabiliriz? sorusunun cevabı bize yeni alternatifler sunabilir. Umarız bu çalışma daha da genişletilerek tıpkı ilk İslam düşünürlerinden günümüzdeki alimlerin yaptığı gibi insanlığın hizmetine sunulur. Bu çalışma gibi eserlerle ilgili en önemli nokta bu çalışmaların yaşamın içinde tatbik edilebildiği ölçüde bir değere sahip olduklarıdır. Yapılan her yeni araştırmada önceki çalışmalardan da faydalanarak yeni bulgu ve sonuçları da ekleyerek daha huzurlu ve mutlu bir toplum inşasına katkı sağlamak amacıyla olmalıdır.

Kaynakça

- Ahmed el-Âyid ve diğerleri (1988). El-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâsî, Mektebetü Lârûs.
- Akto, A. (2016). Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 878-902.
- Akyüz, A. (2005). Yaşayan Kur'an Hazreti Peygamber. (8. Baskı), Ensar Neşriyat.
- Altıntaş, H. (1991). Tasavvuf Tarihi. Akçağ Yayınları.
- Arslan, H. (2014). Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(13),11-27.
- Aydın, H. (2008). Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül. *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 22,59-79.
- Bahadır, A. (2011). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. (2. Baskı), İnsan Yayınları.
- Bediüzzaman, S. N. (1995). Sözler. Envar Neşriyat.
- Beyaz, Y. (2015). Mehmed Akif'in Safahat'ında Dini ve Siyasi Eleştiri, *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, 91-112.
- Budak, S. (2000). Psikoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Burger, M. J. (2006). Kişilik. (1. Basım), Kaknüs yayınları.
- Can, Ş. (2005). Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi. (I-VI), Ötüken yay.
- Canan, İ. (1988). Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi (Tercüme ve Şerh Kısmı) Akçağ yayınları, (II-XVIII Cilt). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32,223-235.
- Cebecioğlu, E. (1997). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, (1. Baskı), Rehber Yayınları.
- Coşkun, A. (1996). Rızık Elde Etmede Kesb'in Rolü ve Önemi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 9.

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (2003/1424h). *Et-Ta'rifât*. (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî), Dâru'n-Nefâes.

Çağrı, M. (2002). Kesb, İçinde: Diyanet İslam Ansiklopedisi (s.s. XXV/302), Diyanet Vakfı Yayınları.

Çağrı, M. (2012). Tevekkül. DİA İçinde: (s.s. XLI/1-2), Diyanet Vakfı Yayınları.

Demirdaş, Ö. (2019). Eşrefoğlu Rûmî'nin *Müzekki'n-Nüfûs* İsimli Eseri Bağlamında Tevekkül Anlayışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*.

Dodurgalı, A. (1995). İbn Sina Felsefesinde Eğitim.

Dodurgalı, A. (1998). Ailede Çocuğun Din Eğitimi.

Ebû Dâvud (1992). Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, Sünen, (Kütüb-i Sitte), Çağrı

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî (1970). *Kırk Esas* (el-Erbaîn Fî Usûliddîn), (Çev. Yaman Arkan), Eskin Matbaası.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî (1989). *Minhâcü'l-âbidîn*, Müessesetü'r-risâle.

Ebû Nuaym (1932-1938). (1351-1357).

Ebû Tâlib el-Mekkî (2004). *Kütü'l-Kulûb Kalplerin Aızığı*, (Müt. Yakup Çiçek Dilaver Selvi), Semerkand Yayıncılık.

Ebussuûd Efendi (2006). *Ebussuûd Tefsiri*, (Ter. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları.

Efe, Z. (2013). *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk

El-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (1990). *Es-Sıhah*. (4. Baskı), Dârül-İlmi Lîl-Melâyîn.

El-İsfahânî, Ebu Nuaym, (2015). *Hilyetü'l Evliya ve-Tabakâtu'l- Asfiyâ*, (1. Baskı). (Ter. Hüseyin Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık.

El-İsfahânî, Rağıp (2012). *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (Çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu), (3. Baskı), Çıra Yayınları.

El-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshak (1413/1993). *Et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't- Tasavvuf*. (Haz. Ahmed Şemsüddin), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

El-Kuşeyrî (1991). *Sahih I-V* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l -Kütübi'l-Arabiyye.

El-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmarrâi (t.y.). (8 Cilt), Dâru Mektebeti'l-Hilâl.

Emmons, R. A. (2013). *Duygu ve Din*. (Çev. Gülüşan Göcen), Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları içinde: (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park); (Çev. ed., Çapçioğlu İ., Ayten A.), Phoenix Yayınları.

Eraydın, S. (1997). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.

Erikson, E. H. 1993). *Childhood and Society*. Norton.

Erişirgil, M. E. (2006). *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmed Akif*. Atlas Kitap.

Erkan, A. (2012). *El-Beyan Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*, Yasin yayınları.

- Erkaya, M. E. (2017). *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. (1. Baskı). Otto Yayınları.
- Er-Razi, Fahreddin (2002). Tefsir-i Kebir, (terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru), Huzur Yayınevi.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (2003). *Mârifetnâme*. (sad. M. Fuat Başar). Âlem Tic. ve Yayıncılık.
- Es-Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî (2012). *El- Lüma'*. (İslam Tasavvufu), (Haz.H. Kâmil Yılmaz), Erkam Yayınları.
- Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerîr (2000). Tarih-i Taberî. (Ter. M. Faruk Görtünca), Sağlam Yayınevi.
- Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerîr (2008). Taberi Tefsiri. (Ter. Mehmet Keskin), Akide Yayıncılık.
- Filibeli Ahmed Hilmi (1997). Üss-i İslâm (İslâm'ın Esası). (Sad. Adnan Bülent Baloğlu ve Halife Keskin). TDV Yayınları.
- Gazâlî (1967/1387h). Mükâşefetü'l-kulûb, Mektebetü Üsâme b. Zeyd, Müessesetü'l-Halebî.
- Gazali Ebu Hamid Muhammed (1979). *Kimyâ-yı Saâdet* (Mutluluğun Formülü). (Terc. A. Faruk Meyan), (I-II), Bedir Yayınevi.
- Gazali Ebu Hamid Muhammed (1990). İhyâu Ulûmi'd-Dîn. (I-IV). (Çev. MA Müftüoğlu), Tuğra Neşriyat.
- Gazali Ebu Hamid Muhammed (2014). *İhya-u Ulumi'd-Din*. IV, (terc. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi.
- Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*. (Çev. Ramazan Yıldız), Şamil Yayınevi.
- Gedik, E. (2015). Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye'de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı.
- Gökcan, M. (2018). Tasavvufta Tevekkül Anlayışı. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 144.
- Gülen, F. (2012). Kalbin Zümrüt Tepeleri. Nil Yayınları.
- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdirrahmân b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî. Kitâbu'l-'Ayn. thk. Mehdî Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Hatip, A. (2006). Tevekkül mü, Tembellik mi. Nesil Yayınları.
- Havva, Said (1995). Ruh Terbiyemiz İslam Tasavvufu, (Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek), (4. Baskı), Kayıhan Yayınevi.
- Hökelekli, H. (2005). *Din psikolojisine giriş*. TDV Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013). İnsani Değerler, 1. Basım, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- <https://www.matematikciler.com/8-sinif-fraktallar/> (16.11.2021)
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî (1996). *Keşfu'l-mahcûb*. (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları.
- Izutsu, T. (2013). Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, (5. Baskı), Pınar Yayınları.
- İbn Arabî, Muhyiddîn (1999). El-Futuhâtu'l-Mekkiyye, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-X, 1460/.

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed (1991). Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa, Darü'l-Ciy1, IV. 309.
- İbn Kesir (2014). Hz. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı (Es-Siyretu'n-Nebeviyye), (Ter. Tahric ve Açıklayıcı Notlar: Hanifi Akın), Çelik Yayınevi.
- İbn Mâce (2009/1430h). Sünenü İbn Mâce, I-V, Dâru'r-risâletü'l-âlemiyye.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükrim b. Ali el-Ensârî (1987). Lisanû'l-Arab, (I-VI), Daru's-Sadır.
- İmamoğlu, A. ve Yavuz, A. (2011). Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13(23), 205-244.
- İmamoğlu, T. (2016). Mehmet Âkif Ersoy'da Düşünce-Eylem İlişkisi, *İLTED*, 45, 15-25.
- Kara, M. (2013). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. (11. Baskı), Dergâh Yayınları.
- Karaca, F. (1999). Dilimizde dini inanç ifade eden bazı kavramlar. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14),
- Kâşânî, Abdürrezzak (2014). El-. Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-A'lâm fi İşarâtı Ehli'l-İlhâm. İz
- Kelabazi, (2014). Doğu Devrinde Tasavvuf Ta'arruf, (Haz. Süleyman Uludağ), (4. Baskı), Dergah Yayınları.
- Kılavuz, A. S. (2016). Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş, Ensar Yayınları.
- Kırlangıç, H. (2007). Mesnevi'de dua. Mevlâna Araştırmaları. Akçay yayınları.
- Koenig, H. G. (2001). Religion and Medicine II: Religion, Mental Health, and Related Behaviours, The International Journal of Psychiatry in Medicine.
- Kula, N. (2002). Deprem Dini Başa Çıkma, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I,234-255.
- Kuşeyri, Ebü'l-Kasım Zeynülislam Abdülkerim b. Hevazin (2012). Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi. (6. Baskı), (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları.
- Kutub, S. Fi Zılâlî'l-Kur'an, (Müt. İ. Hakkı Şengüler vd.), Hikmet Yayınları.
- Küçük, H. ve Ceylan, S. (2007). "Râbia- el-Adeviyye", DİA içinde: (s.s. XXXIV/380-381), TDV Yayınları.
- Maslow, H. A. (1943). A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Mekkî b. Ebû Tâlib (1984/1404h). *El-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb'* (nşr. Muhyiddin Ramazan).
- Mekkî, Ebû Talib (2004). Kûtu'l-Kulûb Kalplerin Azığı, (Müt. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi), (3. Baskı), Semerkand Yayıncılık.
- Merter, M. (2007). "Dokuz yüz katlı insan" s.103.
- Muhasibi, Haris (2011). Kalb Hayatı (Er-Riaye Li Hukukillah), (çev. Abdulkakim Yüce), Işık Yayınları.
- Müslim b. Haccâc, (1991/1411h) *Eṭ-Ṭabaḳât* (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân), neşredenin girişi, s. 93-136. Riyad.
- Özdağ, M. (2016). *Mehmed Feyzi Efendi'den Feyizler*. Kutlu Bilgi Yayınları.
- Peker, H. (2012). *Din Psikolojisi*. (8. Baskı), Çamlıca Yayınları.

- Razî, Fahreddin, (1998). Et-Tefsirü'l-Kebir, Daru İhyai't-Türasi'l- Arabi, Beyrut, X. 31.
- Sağiroğlu, T. (2009). *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salim, E. (2017). Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dini Başa Çıkma: Isparta Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıçam, İ. (2003). Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı. *Ankara: TDV*.
- Schimmel, A. (1999). Ben Rüzgârım Sen Ateş (çev. Senail Özkan). Ötüken Yayınları.
- Schimmel, A. (2011). *Ruhum Bir Kadındır*. (Çev. Ö. E. Akbulut), İz Yayıncılık.
- Schnitker, S. A. & Emmons, R. A. (2007). Patience as a Virtue: Religious And Psychological Perspectives, *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 18,177-208.
- Solmaz, R. (2006). Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed, Avârifü'l-meârif, I-II, thk. Abdülhalîm Mahmud, Muhammed İbn Şerîf, Dâru'l-maârif, Kahire ts. II, s. 294.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (1999/1419h). el-Mukaddime fi't tasavvuf, Dâru'l-Cîl.
- Şahin, M. (2018). Dini bir değer olarak tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçları üzerine araştırma.
- Şen, H. (2019). *Tevekkül-iman ilişkisi*. Master's thesis, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Tek, A. (2016). Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar. (1. Baskı), Bursa Akademi.
- Tokpınar, M. (2009). *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, (2. Baskı), Kitabı Yayınevi.
- Tonbul, Ö. (2017). İlk dönem Sufilerine göre Tevekkül Anlayışı.
- Tunç, C. (1990). Tevbe Hakkında Bazı Meseleler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 401-402.
- Tunç, C. (1994). "Ecel", (s.s. X/380-382), içinde: DİA, TDV Yayınları.
- Uğur, E. (2015), "Sabır", İçinde: Psikolojide Güncel Kavramlar Değerler. (Ed. Akın A., Akın A., Akın Ü.), Nobel Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Marifet yayınları.
- Uludağ, S. (2012), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı.
- Uludağ, S. (2012). *İslam Düşüncesinin Yapısı-Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*. (7.Baskı), Dergah Yayınları.
- Uludağ, S. (2012b). Tevekkül, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünverdi, M. 2020. Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi. *Kader*, 18(1), 177-209.

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi

Yardıı, A. (2008). *Mesnevi hadisleri*. Damla yayınları.

Yayıncılık.

Yayınları.

Yazır, E. M. H. (1971). Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir, Eser Neşriyat.

Yeniterzi, E. (2009). Mevlânâ'da Çalışma ve Tevekkül, 7. Millî Mevlânâ Sempozyumu.

Yetgin, Z. (2019). *Kur'ân-ı Kerîm'de teslimiyet* (Master's thesis, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).